

SZAJBÉLY MIHÁLY

AZ ANYANYELV HELYE A 18. SZÁZADI
MAGYAR FELVILÁGOSODÁS HASZONELVŐ VILÁGSZEMLÉLETÉBEN

A magyar felvilágosodás művelődéspolitikai programját kalsszikus formában Bessenyei György fogalmazta meg jól ismert és gyakran idézett röpirataiban (**Magyarság**, 1778.; **Magyar Néző**, 1779; **Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék**, 1781.) és a **Holmi** egyik-másik darabjában. Célja a nemzet boldogságához, ill. boldogulásához vezető út kijelölése volt. Úgy látta, hogy ehhez a tudományok széleskörű elterjedése vezethet; a széleskörű elterjedés feltétele viszont az, hogy a tudós munkák a többség nyelvén, azaz az anyanyelven fogalmazódjanak. Bessenyei egész művelődéspolitikai koncepciója praktikus-rationális megfontolásoktól ösztönzött tehát: az anyanyelv körüli problémák felismeréséig a nemzet boldogulásának eszközeit keresve jutott el. S a korabeli magyar nyelv állapotából logikusan következett az is, hogy röpirataiban kiemelt terjedelemben kellett vele foglalkoznia. Bizonyítania kellett, hogy a magyar nyelv alapvetően alkalmas a tudományok művelésére, csupán elhanyagolták eddig; figyelmeztetnie kellett arra, hogy a nagy nyugat-európai nyelvek is a magyaréhoz hasonló állapotban voltak egy-két évszázaddal, esetleg csak néhány évtizeddel korábban. S mindezekután természetesen ki kellett jelölnie az anyanyelv pallérozásának útját is; ez vezette a **Tudós Társaság** eszméjének felkarolásáig, lényegében a nyelv standardizálásának érdekében. Olyan érzelmi motivációt, amelyet a későbbi, a nacionalizmus jegyében alakult európai fejlődés ismeretében lennének hajlamosak gondolatmenete mögé vetíteni, nála nem fedezhetünk fel. A **Magyarság**ban például elvileg fölvetette azt a lehetőséget is, hogy a nemzet idegen nyelven váljék tudóssá, s csupán praktikus megfontolásokból zárta ki ezt a lehetőséget, mondván: amíg a magyar jobbágyok magyarul beszélnek, addig uraik sem felejtethik el ezt a nyelvet. A magyar nyelv mellett való kitartás így tehát nem erény, hanem

szükség, s ha "... már így kéntelenek vagyunk nyelvünket megtartani, tisztítsuk ki legalább és dolgozzunk előmenetelünkön."¹ Igaz, a következő bekezdésben utalt arra is, hogy szégyennek tartaná "... anyanyelv nélkül a többi anyanyelves népek, hazák közt bujdoskolni...", de az anyanyelv elvesztése által a nemzet létét nem látta fenyegetettnak.

Irodalomtörténetírásunk lényegében Toldy Ferenc óta hajlamos volt arra, hogy Bessenyei tevékenységében a kultúrpolitikus gondolatait, ill. az e gondolatok jegyében született szépirodalmi alkotásokat helyezze a középpontba, hangsúlyozva, hogy a bécsi testőr lényegében előzmények nélkül, a semmiből teremtette meg a magyar felvilágosodás irodalmát. E nézettel igazán erőteljesen Bíró Ferenc szállt először szembe.² Rámutatott, hogy Bessenyei legalább annyira volt régi törekvések lezárója, mint új utak felfedezője; filozófiai dilemmái, melyeket a korábbi kutatás meglehetősen elhanyagolt, szervesen nőttek ki a 18. század morálfilozófiai irodalmának világából, kultúrpolitikai programja viszont e teoretikus szinten megoldhatatlannak bizonyult dilemmák gyakorlati útra terelése során alakult ki. Bíró szerint munkássága súlypontját az irodalomtörténetírás azért jelölte ki sokáig hamisan, mert kortársai és közvetlen utódai eszmerendszeréből csak a kultúrpolitikus nézeteit vitték tovább. Nem minden változtatás nélkül persze, amint erre Bíró is hangsúlyosan utalt egy újabb tanulmányában,³ s amelyről hamarosan mi is szólunk majd. Előbb azonban azt kell nyomatékosan hangsúlyoznunk és bizonyítanunk, hogy a kultúrpolitikus nézetei nem csupán közvetve, a filozófus dilemmáin keresztül kapcsolódtak a 18. század korábbi évtizedeinek világához, hanem közvetlenül is. Nem a morálfilozófiai nézetekhez persze, hanem az anyanyelv, a tudományok és a nemzet boldogulása kérdéskörében mozgó korábbi elképzelésekhez.

Hivatkozhatnánk itt mindenekelőtt azokra a tudatos nyelv művelő és nyelvújító törekvésekre, amelyek a 17. században Geleji Katona, Medgyesi és Kászoni műveiben, főként a német **Sprachgesellschaftok** hatására jelentkeztek,⁴ s persze Apáczai Csere János munkásságára, aki **Magyar Enciklopédiájában** nem csupán kísérletet tett a magyar tudományos nyelv megújítására, ill. kialakítására, hanem előszavában teoretikus alapokon is igyekezett tisztázni a szóalkotás lehetőségeit.⁵ E példák azonban túlságosan is távoliak, noha a 18. század utolsó évtizedeinek az anyanyelv problémáival foglalkozó írói- és gondolkodói előtt nem voltak teljesen ismeretlenek. Márton István 1796-ban megjelent **Keresztény teológusi**

morál című könyvének előszavában beszámolt arról, hogy a magyar nyelvből hiányzó szavakat és kifejezéseket kénytelen volt "... a' régen megdöglött Deák Nyelv szavaival..." pótolni, mivel azoknak aligha lehetne pontos magyar megfelelőit kifundálni, de ha lehetne is elvileg, "... nekem magamnak arra, mint Csere Apátzainak Jussom nints, vagy ha just vennék is magamnak mint ő, tsak ugyan Szavaim' bévételére senkit sem kötelezhetek, 's nem reménylhetem, hogy az enyimeket életemben úgy bevegység, mint az övéit halála után."⁶ Három évvel korábban megjelent **Physicotheologiájának** előszavában, a magyar nyelv történetének vázolója közben, Segesvári István is felidézte a 17. századi eseményeket; ő azonban erőteljesen utalt arra is egyúttal, hogy e törekvések a század végén, a protestantizmus visszaszorulásával párhuzamosan elhaltak, s folytatásuk csak a 18. század utolsó évtizedeiben támadt.⁷ Segesvári gondolatmenete jelzi azt a kétségtelen ténytet, hogy az anyanyelv problémája Magyarországon a 18. század utolsó negyedében került igazán a figyelem középpontjába. A század első felében-kétharmadában született könyveket, előszavakat és magánleveleket lapozgatva azonban találunk néhány olyan adatot, amelyek arról tanúskodnak, hogy az anyanyelv problémája Bessenyei előtt sem volt egészen ismeretlen. A magyar nyelvű könyvek hiányára már Csúzy Zsigmond felfigyelt 1724-ben. **Evangéliumi tombitájának** előszavában a következőképpen fogalmazott: "... kinek-kinek, természet-szerént kedvesb a' maga tulajdon nyelve. E' féle magúnk Magyar nyelvéen lévő könyvek nélkül pedig éppen szűkölködtünk..."⁸ Ő azonban az anyanyelv használatát még egyértelműen a köznéphez való szó-lással kötötte össze. Szoros összefüggést látott a magyar nyelv használata és a széles olvasóközönséghez való szólás igénye között Bertalanffi Pál is. De ő továbblépett ennél, s megróttá azokat, akik elhanyagolják saját nyelvüket: "... ha valaki a' Hazája nyelvét el-mulatván, tsak egyedül valami idegenen kapna; merő rútt negédeség volna ám ez, és a' Hazának nemzetségétől való dölfös idegenség..."⁹ Képtelenségnek tartotta azt, hogy "... szegény Haza annyi írók között elég találhat valami könyvet a' maga nyelvéen, mellyből más nemzetek módgya szerént ő-is részesülhetne a' sokféle tudományokban. És minthogy az idegen nyelveket, 's az alatt ama' mély tudományokat igen kevesen érik-fel; azért ama negédes íróknak-is, kiknek a' magok Hazája nyelve mint alá való nem kell, néha az a nyereségek; hogy az ő könyvek se kellyen sokaknak másra, hanem vagy fuitásra, vagy még más tisztességtelenebb szolgálatra-is."¹⁰ Bertalanffinál tehát az anyanyelv használata, a tudományok terjedése és a mű kelendősege

között már szoros az összefüggés. A fő szempont a hazának való használás. Használni pedig lehet "... a' többi között pennával-is: de ollyannal, melly annak nyelvétől, és értelmétől idegen ne légyen..."¹¹ A magyar nyelv ügyének öntudatos képviselője volt a század közepén Bod Péter is. Ráday Gedeonnak írt 1768-as levelében¹² aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy "... a Magyar Nyelv erőssen kezdett megromlani a mi időnkben..." Javasolta, hogy más nemzetek példáit követve tegyenek valamit a folyamat megállítása érdekében. Elképzeléseit három pontban foglalta össze: "1. Jó volna valami **Literata Societast** felállítani ... 2. egybe szedni az eddig ki adott Magyar Grammatikákat s egyet jól tsinálni... 3. Ki kellene nyomtatni valami válogatott szép Magyar Históriákat és verseket, amelyekben nintsenek Deák és Frantzia vagy egyéb nyelvből való szók..." A magyar nyelv tisztaságát főként a katonaviselt nemes ifjaktól féltette, akik azt "... nem sokára a maga épségéből **kirukkoltatván avantsirozni** fogják a **pajzanok** közé, hogy az parasztok közt, ha annak jósága megmarad. De azoknak is igen bement a Deák szókkal való éles az Vármegyei Tisztektől..." Nyilvánvalóan az anyanyelv, a nemzeti tudományok ügyét akarta szolgálni 1766-ban kiadott híres lexikonával, a **Magyar Athenassal** is, amelyben a megelőző évszázadok magyar íróinak életrajzi adatait és műveit igyekezett összegyűjteni. A latin és a magyar nyelv keveredésének problémájára ennek előszavában is fölhívta a figyelmet: "Kedvem ellen esett az, hogy ezen Magyar Könyvetskében sok Deák szók és Deák nyelven írott dolgok elegyedtenek; de azt el-nem távoztathattam; mint hogy eleitől fogva bé-vették ... a' Magyarok azt a kelletlen szokást, hogy a' Magyar beszéd közé sok Deák szókat elegyítenének, mellyek idővel meg-magyarosodtanak." P.Sartori Bernárd **Magyar nyelven filozófia, az az ...** című könyvének¹³ 1770-ben keltezett előszavában már szinte csokorba kötve találjuk a következő évtizedeknek a hazai nyelvre, ill. nyelv művelésre vonatkozó közhelyeit. Sartori beszámolt arról, hogy munkáját először latin nyelven akarta megírni, de azután: "Hallottam más Nemzeteknek fáradságos szorgalmatosságokat, mellyekkel a' Filozófiát tulajdon nyelvekre fordították, másoknak álmélkodásával dítsíretesen tanították, s' azzal mind nyelveknek terjedését gyarapították mind nemzeteknek tekintetét öregbítették, és más külső nemzeteknek szíveket-is a' végett magokhoz hódították, s ő nyelveknek tanulására fel-indították."A következő bekezdésekben lefestette a hajdan virágzó magyar nyelv korabeli sanyarú helyzetét és szembeszállt azzal a nézettel, hogy a "... Magyar Nyelv sovány, magtalan, és a' jeles tudomá-

nyok' meg tanulására elégtelen...", s vallotta, hogy kiműveléséhez "... nem kívántatik egyéb ... a' gyakorlásnál." Sartori művének megjelenésével egy időben, 1772-ben Tordai Sámuel, Gellert híres *Leben der schwädischen Gräfin von G.* című regényének¹⁴ fordítója is feltette azt a kérdést előszavában, hogy a hazai elmaradottság okát a magyar tudósok hiányában kell-e keresnünk, vagy pedig a magyar nyelv tudományok művelésére alkalmatlan voltában. Véleménye szerint mindkét feltételezés hamis. Tudósok Magyarországon is szép számmal vannak, a nyelv pedig éppen a magyar nyelvű munkák születése folytán bővílhetne, hiszen a ma gazdagnak tartott nyelvek is szegények voltak nem is olyan régen, "... de mivel időről-időre sok jó könyveknek írása által, és kiváltképpen sok idegen Nyelven iratott könyveknek született Nyelvekre való fordítások által, a' magok nyelveket bővíteni, 's ékesíteni szorgalmasan igyekeztek, már egész árkusokat, sőt egész könyveket írnak született nyelveken, úgy hogy azokban egy idegen szót-is bé-venni kénszerítessenek, sőt ... az Oskolai leg-elmésebb Tudományokat-is ... már magok született Nyelveken hasonló, sőt hasznosabb előmenetellel tanítják.", mint korábban a latin nyelven. Úgy látta, hogy a magyar nemzettel gyönyörködtető munkák által kellene megkedveltetni az olvasást, s nézete nyilván nem idegen attól a Bessenyeitől, aki éppen Gellertet akarta magyar nyelven a debreceni, kecskeméti és kassai polgárnék kezébe adni, mit sem tudva Tordai néhány évvel korábbi fordításáról.¹⁵ A színház, színjátszás és nemzeti műveltség, ízlés összefüggéséről elmélkedve a *Cid*¹⁶ fordítója, G. Teleki Ádám is elutasította azt a nézetet 1773-as előszavában, hogy a magyar nyelvű színdarabok hiányának oka a nyelv fejletlensége lenne. "A Magyar nyelvnek szükségét 's erős indúlatok nyomós kifejezésére való elégtelenségét sem hánytorgathatod, mert féltő, hogy azzal magadat elárulod, hogy még született nyelvedet sem tudod." - fogalmazott Teleki, az igazi okot a magyar nemesség külföld iránti, minden hazait háttérbe szorító, elvakult érdeklődésében jelölve meg. S 1777-ben bekövetkezett Magyarországon is az a jelképesnek tekinthető áttörés, melyhez hasonló a német irodalomban majd egy évszázaddal korábban Christian Thomasius nevéhez fűződött:¹⁷ Benyák Bernát szájából elhangzott az első magyar nyelvű előadás a kegyesrendiek pesti lyceumában.¹⁸

Látható tehát, hogy az anyanyelv kérdése, s ennek kapcsán Bessenyei programjának számos eleme fölvetődött már a korábbi évtizedek során. Kétségtelenül nem a Bessenyei-féle logikával együvé szedve és összefüggő,

hatásos gondolatsorra alakítva persze; e téren a bécsi testőr érdemei vitathatatlanok. De vitathatatlan az is, hogy Bessenyeinek végülis nem a semmiből kellett teremtenie. Nem értünk egyet Kosáry Domokossal,¹⁹ aki emlegetett ugyan egyet-kettőt a nyelvkérdést Bessenyei előtt felvetett szerzők közül, de őket (a század utolsó két évtizedében fellépett hasonló felfogású utódaikkal együtt) a nyelvújítás **második szintjeként** leválasztotta a Bessenyei-típusú meggondolásoktól, s ezáltal a bécsi testőr fel-lépésének eredetiségét és előzménytelenségét sugallta. Véleménye szerint a Bessenyei-féle, a nyelvújítást a társadalmi haladás igényével összekapcsoló, fő célként az érthetőséget kitűző irányzatot el kell különítenünk a mindenáron való magyarságra törekedő, túlzó purizmustól, mely az elmaradott rendi, feudális nacionalizmus eszmerendszeréből táplálkozott; az utóbbi jellegzetes képviselőiként egyébként Bertalanffit és Sartorit nevezte meg. Kosáry elképzelésében már az is vitatható, hogy a nyelvújítás egyes, egyébként nem csak nálunk, hanem Európa más országaiban is jelentkezett irányzatait jogos-e ilyen közvetlenül társadalmi, politikai és ideológiai meggondolásokhoz kötni. De ennek helytállóságát feltételezve (bár el nem fogadva) is tény marad az, hogy a nyelvújítás különböző irányzatai végülis ugyanarra a problémára éreztek rá (a magyar nyelv háttérébe szorulására és elmaradott voltára), s ugyanazokért a célokért küzdöttek (a nyelv kiműveléséért, terjesztéséért, európai szintre emeléséért), igaz, más-más módon vélték e közös célt elérhetőnek, ez azonban az útkeresés fázisának természetes velejárója. Mi a célt ez esetben mindenestre fontosabbnak tartjuk az eszköznél, s e meggondolás alapján úgy véljük, hogy Bessenyei röpiratai organikusan illeszkednek a 18. század nyelvről való gondolkodásának kontextusába. **Minőségileg** kétségtelenül új szintet jelentenek, ám szerves előzményeik éppen úgy vannak, ahogyan szervesen kapcsolódnak hozzájuk a későbbi nézetek is.

A 18. század utolsó évtizedében a Bessenyei előtti, ill. Bessenyei által megfogalmazott gondolatok többsége változatlanul élő maradt; közülük jónéhány ekkor vált végérvényesen közhellyé, párhuzamosan a magyar nyelv ügyének központi problémává válásával. Élő maradt mindeneke-lőtt Bessenyeinek az az eszméje, hogy egy ország boldogsága tudományától, tudománya pedig anyanyelvének kiművelt voltától és elterjedettségétől függ. Az 1790-es nemzeti nekibuzdulás jegyében született eszme-futtatásokban szinte kivétel nélkül találkozhatunk ezzel a gondolattal; Decsy János **Pannóniai Fénikszében** például többször is. "Minden nemzetnek boldogsága

eredeti nyelvének virágoztatásán fundáltatik. Ettől füg az elmének megvilágosodása, a' tudományoknak ki terjedése, a' szép mesterségeknek gyarapodása, és a' nemzet hírének halhatatlansága." - olvashatjuk egy helyen,²⁰ s ugyanez a gondolat többé-kevésbé hasonló megfogalmazások formájában szinte periódikusan tűnik fel újra és újra a könyv oldalain. Batsányi nyílt levelében, melyet Gróf Forgách Miklós főispánhoz intézett, s a Magyar Museumban tett közzé, így fogalmazott: "Most van ideje ... hogy ... hazai nyelvünket a' maga méltóságába helyeztessük, és ez által Hazánk örökös boldogságának talpkövéit megvessük."²¹ A Hadi és Más Nevezetes Történetek című lap 1790-ben közzétett három híres pályatétele közül is az anyanyelv és a nemzeti boldogság összefüggésére kérdezett rá a második a következőképpen: "Mennyire segíti a' Nemzet valóságos boldogulását, az anyai Nyelvnek gyarapodása; és ellenben mennyire hátráltattya azt valamely idegenért való el mellőzése?"²² A kérdésre válaszolva a pályázók egyike, Gáti István azt fejtegette, hogy miután a nemzet boldogságának a tudományokban van "... egyedül való fundamentoma, a' Tudománynak pedig a' meggyarapodott anyai Nyelv leg hathatósabb és alkalmasabb eszköze: látni való, hogy a' Nemzetnek mind Pallérozásának, mind Bóldogulásának legfőbb Segítségé az anyai Nyelvek Gyarapodása."²³ Ugyanez a vélemény kiolvasható Vedres István pályamunkájából is. A harmadik kérdésre - "Mennyire szükséges a' Magyar Nemzetnek a' Deák nyelvnek tudása?" - egy, a latin mellett érvelő pályamű futott be; ennek cáfolatául született, nevezetes "darvas könyvében" Báróczi Sándor bevallottan azoknak az érveit igyekezett összefoglalni, "... kik azt állíttják, hogy a' Magyar úton való vándorlás viheti Hazánkat tökéletesebb boldogságra..."²⁴ A kifejezetten az 1790-es események sodrában született művek után sem halt el az anyanyelv és a nemzeti boldogulás összekapcsolásának gondolata. Noszko Aloisius 1791-ben megjelent, jeles szólásokat szinonimákkal együtt ábécé sorrendben tartalmazó könyvének²⁵ előszavában, Gáti és Vedres munkáira hivatkozva, kijelentette: "A' melly Nemzet pedig Hazája' bóldogulásának gyarapodását kívánnya, Nemzeti Nyelvét-is gyarapítsa...", mivel ez a közjót növeli, alkalmas utat készít a kereskedésnek és a tudományoknak-mesterségeknek. Márton István 1795-ben kiadott latin nyelvkönyvének előszavában arra a saját maga által feltett kérdésre, hogy nem kell-e a barbárság visszatérésétől félni akkor, ha a tudományok magyarul taníttatnak, a következőképpen válaszolt: "Nem tsak nem kell, de nem is lehet, 's ostopaság is attól félni; sőt inkább ez az egyedül való út és eszköz sze-

gény Magyar Nemzetünk pallérozására és boldogságára..."²⁶ S ugyanezt a gondolatot már címében is jelzi egy, vizsgált korszakunk végén megjelent anonim munka: **A tudomány és virágzó nemzeti nyelv hazánk boldogságának talpkövei** (1804).

A nyelv, a tudományok és a nemzet boldogulása közötti összefüggés felismerése természetesen (és ugyancsak Bessenyeihez, ill. elődeihez hasonlóan) társult azzal a hittel, hogy a magyar nyelv alkalmas a tudományok művelésére, vagy legalábbis alkalmassá tehető arra. Decsy, miután büszkén állította, hogy "Egy nemzet sints a' kerek ég alatt, a' melly tzifrábban 's rettenetesebben tudna a' Magyaránál káromkodni.",²⁷ arra is fölhevítette a figyelmet, hogy "A Tudományoknak anyai nyelvünkön való öregbítésére sem alkalmatlanabb a mi nyelvünk, a' frantzia, német és ánglus nyelveknél, tsak hogy kezdjünk hozzá, tsak hogy ne-sajnállyuk a fáradságunkat."²⁸ Gáti István a fejlett európai nyelvek egykori elmaradott állapotára utalva hívta föl a figyelmet a magyar nyelv fejleszthetőségére.²⁹ A **Mindenes Gyűjteményben** Pétzeli fejtegette ugyanebben az időben azt, hogy "... már a' Dugonitsok, Horváthok, Mólnárok, Mátyusok, Rátzok 's egyéb Böltsék meg-mutatták, hogy nints a' Tudományok egy része is, melyet magyarul ne lehetne tanítani ..." ³⁰ Nagy János egyenesen azért ragadott tollat (állította legalábbis) hogy megmutassa: "... a' Magyarok' nyelve-is mire mehet."³¹ Mátyási József³² pedig a magyar nyelv bőségét néhány jól kiválasztott szó egy-egy betűjének elhagyásával igyekezett bizonyítani a következőképpen:

Poroszló	Tanyátok
oroszló	anyátok
roszló	átok
oszló	tok
ló	ok
ó	

A kor fordítóinak azonban, különösen akkor, ha tudományos munkákat akartak átültetni magyarra, bőség helyett minduntalan a magyar szókészlet hiányaival kellett szembenéznük. Az ő tevékenységük vezetett el a korai, mindennapi gyakorlathoz szorosan kötődő nyelvújításhoz. Bessenyei szóalkotás helyett egyszerűen az idegen terminus technikusok átvételét szorgalmazta: "... tedd úgy, mint deákul van, mert minden nemzet úgy tett

azzal..."³³ Utódai közül sokan gondolkodtak hozzá hasonlóan. "A' hadi dolgoknak le-írásában elő-forduló Frantziáktól költsönzött szókat, a' hol lehetett fordítottam; ahol pedig nyelvünk' szüksége nem engedte, a' német Iróknak ditséretes szokását követvén, hasznosabbnak tartottam azokat kevés világosítással a magok valóságában meg-hagyni, mint fattyu költemények által meg-homályosítani." - írta például Decsy **Osmanográfiájának**³⁴ előszavában, s a hasonló megfogalmazások közül nem lenne nehéz szép csokorra válót összegyűjtenünk. Mások viszont Apáczai Csere példáját tudatosan vagy öntudatlanul követve az új szavak "koholása" mellett döntöttek; Barczafalvinak és társainak tevékenysége, jó és rossz oldalaival együtt, olyannyira ismert, hogy idéznünk itt fölösleges lenne. Mindkét irányzatnak voltak hívei és ellenfelei, sikerei és kudarcai, s a lassan áttekinthetlenné vált helyzet egyre sürgetőbben követelte a nyelv standardizálását. Mindenekelőtt ennek a széleskörű igénynek igyekeztek megfelelni azok a **Tudós Társaság** létrehozására irányuló törekvések, amelyek legismertebb képviselője kétségtelenül Bessenyei György a maga, Révainak valószínűleg nem csupán kiadásában, hanem "átigazításában"³⁵ megjelent **Jámbor szándékával**, de amelyeknek már e röpirat megszületése előtt is voltak megfogalmazói, például az általunk is idézett Bod Péter. A nyolcvanas és a kilencvenes években pedig a **Tudós Társaság** létrehozásának eszméje a kor egyik legtöbbet emlegetett problémájává vált.³⁶ Közismertté leginkább Aranka György és az általa vezetett **Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság** (1793-1806) tevékenysége, ill. Révai Miklós próbálkozásai és latin nyelvű tervezete³⁷ (*Planum erigendae eruditae societatis hungarice*, 1790.) váltak, de a gondolat rajtuk kívül másokat is foglalkoztatott. Szerentsi Nagy István, akinek fordítói munkája közben elkerülhetetlenül kellett szembenéznie a magyar nyelv és szókészlet hiányosságaiból adódó nehézségekkel, már 1783-ban fölvetette egy olyan "... köz akarattal hatalmat vett, és értelmes emberekből álló..." **Társaság** létrehozásának szükségességét, amely a külföldről átvett új fogalmaknak és találmányoknak magyar neveit megalkotná.³⁸ Decsy Sámuel többször idézett röpiratában már nem csupán a nyelv művelésére és egységesítésére, hanem közvetlenül a tudományok, mesterségek, gazdálkodás, kereskedelem és igazgatás fejlesztése érdekében tartotta szükségesnek egy **Tudós Társaság** létrehozását. De első helyen természetesen nála is a nyelv szempontja állt; a **Társaság** a nyelv bővítése, pallérozása, terjesztése mellett "... tíz 's tizenkét esztendő el-forgása alatt ki irtaná tudós írásai által a' rossz magyarságot..."³⁹

A nyelvűvelést és egységesítést tartotta a létrehozandó **Tudós Társaság** legfőbb feladatának Batsányi is a **Magyar Museum** bevezetőjében. Mindeneke-lőtt olyan "Nyelv-Könyv" kidolgozását látta szükségesnek, amely a külön-böző tájak sajátos szókincsét egybegyűjtené és közismertté tenné; ezáltal remélte megszüntetni azt a gyakorlatot, hogy "... írásainkban vagy a' sok idegen szót halmozzuk, vagy gondolatainkat tellyességgel Magyarúl akarván kifejezni, új szokat koholunk, 's nyelvünknek könnyű, természetes folyá-sát ... rútittyuk."⁴⁰ A nyelvi standard megteremtésének eszménye lebegett a **Debreceni Grammatika** szerkesztőinek szeme előtt is. Ők egy olyan **Társaság** létrehozását szorgalmazták, amely kizárólag nyelvi szempontból vizsgálná a hazai könyveket, kijegyezné belőlük a hibákat és azokat közzéten-né az újságokban. Nem a tökéletesség és a csalhatatlanság hitében persze, de abban a reményben, "... hogy a' mit megmutatna fundamentomos okokkal hibáknak lenni..."⁴¹ annak használatától mások is tartózkodnának.

A nemzeti nyelv elismertetéséért vívott harcot elsősorban a la-tin nyelvvel szemben kellett győzelemre vinni. Így volt ez Európa vala-mennyi országában, csupán a társadalmi és gazdasági viszonyok eltérő fej-lődésének következtében a váltás időpontja tért el egymástól; Franciaor-szágbán például már a 16. században, még a felvilágosodás megszületése előtt lejátszódott az, ami német földön a 17-18. század fordulójától, Magyarországon a 18. század utolsó harmadától bontakozott ki, gyakorlati-lag a felvilágosodás eszméinek elterjedésével párhuzamosan.⁴² Nálunk ugyan az anyanyelv irodalmi nyelvvé alakulása a 16-17. században, Balas-si, Baranyai, Decsy, Rimay és Szenczi Molnár munkássága nyomán már-már megtörtént, s a 17. század folyamán, amint erre már utaltunk, konkrét nyelvújítási törekvések is jelentkeztek. A visszalatinosodás azonban a 17. század végétől igen erőteljes volt, s e folyamatra, ha nem is előzmé-nyek nélkül, de igazán erőteljesen csak a 18. század utolsó harmadától következett visszahatás. Abból, hogy az anyanyelvnek a latinnal szemben jogaiba való iktatása Európa különböző országaiban lényegét tekintve azo-nos módon, de különböző időpontban játszódott le, következett az is, hogy a fejletlenebb nemzetek a maguk harcának megvívásakor már az előttünk já-rók példájára is hivatkozhattak. A klasszikus hivatkozási alap természe-tesen a göröggel szemben magát önállósított latin nyelv példája volt, de emellett a hazai szerzőknél sűrűn találkozunk az angol, s méginkább fran-cia és a német fejlődésre való hivatkozással is. Bessenyei maga a **Magyar-ságban** az angol és a francia példát emlegette. **A' tisztségre vágyódok**

című vígjátékok 1790-ben közrebocsátott pozsonyi papság Gottschedre hivatkozott, "... ki-is a' német nyelv pallérozásának első követ vetvén...", mindenekelőtt a "... deák nyelvnek uralkodó szeretetétől..." akarta honfitársait eltéríteni, felismerve, hogy az anyanyelv megrontásánál és háttérbe szorításánál ennek van döntő szerepe. Az amúgy is világos párhuzamos egy szónoki kérdés tette még egyértelműbbé: "Kiknél hatalmasodott-el pedig inkább ezen szégyenletes haza-nyelv szeplősíttés, mint nálunk a' Magyaroknál?" Ugyancsak a németek példájára hivatkozott Nagy János is **Udvardi Kátó**jának előljáró versében.⁴³ Batsányi⁴⁴ viszont olaszokat, franciákat, angolokat és németeket emlegette, míg Márton István görög nyelvkönyvének előszavában a klasszikus példával, a rómaiakéval találkozunk, akik nem "... fanaticuskodtak a' Görög Vers írással, hanem Nemzetek javára 's ditsőségére Deákul írták...".⁴⁵ Érdekes, és első pillantásra érthetetlennek tűnik, hogy addig, amíg a latin nyelvet visszaszorítani törekedők érveivel szinte mindenütt találkozunk a korabeli forrásokban, addig a latin nyelv támogatóinak ellenérveit csak vitapartnerük interpretációjában, ill. kivételképpen **A védelmeztetett magyar nyelv** elején, a cáfolat tárgyaként közrebocsátott, latin mellett érvelő pályamunkából ismerhetjük meg. Úgy is tűnhetne, mintha fantomharcot látnánk: érv követ érvet, de hiányzik az ellenfél. A látszólagos ellentmondást az okozza, hogy a küzdő felek nem voltak azonos súlycsoportban. Szekfű Gyula,⁴⁶ s nyomában legutóbb Bíró Ferenc⁴⁷ mutatott rá arra, hogy a magyar nyelv ügyét sokáig csupán egy igen hangos, de kis számú értelmiségi réteg képviselte, míg a nemesség az 1790-es események kezdetén is a II. József által megnyírbált régi nemesi alkotmány visszaállítását tartotta legfőbb feladatának - ehhez pedig évszázadok óta a latin és nem a magyar nyelv kapcsolódott. A nemesség pedig nyilván sürgősen, értelmetlennek és méltóságán alulinak tartotta a hangoskodó értelmiséggel való vitát, később pedig, azzal, hogy az 1790-es események sodrában váratlanul maga is a magyar nyelv mellett foglalt állást, el is tűntek a szembenálló frontok; jelképezi ezt egyebek mellett Batsányinak már emlegetett, Gróf Forgách Miklóshoz írt lelkes levele. Azt, hogy nem tévedtünk, amikor Szekfű és Bíró nyomán a latin mellett való kiállást a nemesi törekvésekkel kötjük össze, bizonyítja **A védelmeztetett magyar nyelv** előtt közrebocsátott pályamunka érveinek jó része is. A latin nyelv gazdagsága, kiműveltebb és tudósabb volta mellett arra hivatkozott a névtelen szerző, hogy a magyar nemzet törvényeit a kereszténység felvételétől kezdve latinul hozta, a

királyi adománylevelek latin nyelvűek, a deák nyelv a magyar szabadság záloga, nemhiába bánják a Morvák és Csehek is, hogy a latin nyelvtől elszakadtak. Egyvalamit azonban a konzervatívok kétségtelenül világosabban láttak ellenfeleiknél: azt, hogy a latin nyelvvel együtt szükségképpen eltűnik az a kötőanyag is, amely a soknemzetiségű országot a hungarustudat jegyében egybe fogta a korábbi évszázadok folyamán. "Már ha a' Magyar a' Deák nyelvtől el állana, minden bizonynal, a' Születése Nyelvéhez ragaszkodna, Kérdem: Minémű Szemmel túrnék ezt el a' Horvátok? A' Dalmátok, a' Schlavoniabéliek? Podoliánusok, Gállitziánusok, Lodomerianusok, és Bukovinabéliek? a' Kik a' Magyar Törvényt meg tartani Ohajtják; de ha az Magyar Nyelv színe alatt hivatalyoktul el vettetének; Minden bizonynal görbén néznének. Tegye az hazafi magát például mit gondolt az üdő alatt a midőn 1780dik Esztendőitől fogva egész 1790dik Esztendeig olly Nyelvel gyötörtetett, mellynek nem **tudása véget** hivatalyát vesztette, annak gyakorlása mellet pedig Haza Törvényeit naponként tapodni Kéntelenítetett?" - olvashatjuk az érvelést Báróczi könyvének elején.⁴⁸ A latin nyelv ellen érvelők viszont nem ismerték fel e probléma igazi jelentőségét: igazán tanulságos mindjárt az, amit Báróczi cáfolatában olvashatunk. **A védelmezett magyar nyelv** szerzője elismerte, hogy az érvek közül ez a legnyomósabb, de úgy gondolta, hogy "... nem hirtelen, hanyat homlok kívánnyák..." a magyar nyelv bevezetését, akkor a felsorolt nemzetek "... fontos okokkal capacitálván a' következendő hasznokról..." szívesen el fogadnák azt, s önként áldoznának néhány évet nyelvtanulásra "... egy ollyan Hazának, mellynek kebelében, más Nemzetekhez képest olly boldogságban élnek...". S hogy nacionalizmusról szó sincsen, azt mindennél világosabban bizonyítja az a Báróczi gondolatmenetét lezáró szép utópia, mely szerint a magyar nyelv hivatalosként való elfogadását nagyban siettetné az, "... ha a' gyermekeket fel váltván, a' Horváth és más gyermekek a' Magyarok, a' Magyar gyermekeket pedig amazok közzé adnák; és így ez által a' mod által, minden Hazánkban lévő nyelvek közönségessé válnának az Országban, és mind a' Nemzetek külön külön pedig az egész Haza nyerne benne."⁴⁹ De az esetek többségében nem lenne jogos nacionalizmusról beszélni a 18. század utolsó évtizedeinek a magyar nyelv mellett kiálló többi szerzőjének esetében sem. Batsányi őszinte hittel beszélt arról, hogy az anyanyelv, s a tudományok anyanyelven való terjedése nyomán be fogják látni a horvátok és a szlavóniaiak is, hogy "... tanátsosabb, egy költséges hóltt nyelv helyett azon Nemzetnek élő nyelvét tanúlniuk, 's

ügyöket rajta folytatniok, mellynek koronája 's védelme alatt bátorságos, szabad életet élnek."⁵⁰ Ő maga annyira jelentéktelennek érezte az egész problémát, s olyannyira természetesnek tartotta annak önmagától való megoldódását, hogy fölvetését külön lábjegyzetben tartotta szükségesnek indokolni: "Azt írták volt akkorban némellyek ide Kassára, hogy a' Horvát, és Tót-Országi Követek tellyességgel nem akarnának a' Magyar Hazai Nyelvnek fel-vételében megegyezni." Alapvetően ugyanebben a kontextusban kell látnunk és értelmeznünk Kazinczynak a **Hadi és Más Nevezetes Történetek** szerkesztőihez írt, a latinnal szemben a magyar nyelv mellett kiálló 1790-es levelének híres-hírhedett és előszeretettel nacionalistaként megbélyegzett kitételét is: "... az Idegen vagy Magyarra lessz köztünk, vagy éhhel hal-el...".⁵¹ Nem hisszük, hogy a tudatos magyarosítási program kihirdetéséről lenne itt szó. Sokkal inkább a magyar nyelv hivatalossá tétele következményeinek tökéletes félrebecsüléséről; azt egyébként, hogy a nyelvkérdés jelentőségét a kortársainak többségéhez hasonlóan Kazinczy nem látta tisztán, jelzi, hogy néhány évvel korábban a német nyelv hivatalossá tétele és a magyar nyelv ápolása között sem látott ellentmondást. Azt, hogy mi írható a naív hit számlájára, s hol kezdődik a nacionalizmus, pontosan kideríteni persze csak az egyedi esetek részletes analízise során lehetne; ez azonban már messze túlvezetne mostani munkánk határain. Az mindenesetre a történelem furcsa paradoxona, hogy bár a jövőt a konzervatívok látták tisztábban, az adott helyzetben és időpontban mégsem nekik volt igazuk: a nemzetté válás folyamata egész Európában napirenden volt, s ez ellen nem lehetett a latin nyelv melletti kitartással védekezni.

Visszakanyarodva kiinduló problémánkhoz, megállapíthatjuk tehát, hogy azok az igazán erőteljesen kétségtelenül a század utolsó negyedében jelentkezett gondolatmenetek, amelyek a magyar nyelv szerepével és helyzetével foglalkoztak, szervesen nőttek ki a korábbi évtizedek elszórt, ám alapvetően hasonló körben mozgó töprengéseiből. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a nyelvkérdés eközben ne bővült volna új elemekkel. Közülük talán a leglényegesebbre Bíró Ferenc hívta fel a figyelmet: arra, hogy az anyanyelv, amely korábban a tudományok és a nemzeti boldogság eszköze volt, a nyolcvanas években a nemzeti lét jelévé, letéteményesévé vált.⁵² Megállapításainak igazát számos példával (Kármán, Pétzeli, Gáti, Révai stb.) támasztotta alá, s ezek sora még bővíthető is; a megfogalmazások jellegének érzékeltetésére csak egyet idézünk Nánásy Benjámintól:

"... valameddig a' Nemzet a' maga Nyelvével edjött meg-nem hódol ... ad- dig ... Nemzeti mivoltára nézve tökéletes állandóságot ígérhet magának: Hogy ha ellenben az Idő a' Nemzet Nyelvén győzedelmet vett; a' Nyelvnek meg-hódolása a' Nemzet gyökeres megváltoztatásának tsalhatatlan Postá- ja."⁵³ Az ilyen típusú megfogalmazások valóban távol kerültek Bessenyei- nek az 1770-es évek végén megfogalmazott álláspontjától. Mégsem állíthat- juk, hogy a nyelv eszköz-szintű szemlélete eltűnt volna a nyolcvanas-ki- lencvenes évek irodalmából. A fő cél ugyanis továbbra is a nemzet boldo- gulásához vezető út megtalálása, ill. ezzel szorosan összefüggő új motí- vumként szellemiekben való nagy-létének külföld előtt való bizonyítása volt, ehhez pedig, amint Bíró megfogalmazta: "... a nemzeti nyelv csak feltétellel szolgál, tereppel, de ezen a terepen csak az irodalom képes a cselekvésre...", azaz a nemzeti lét minőségének reprezentálására.

Mindez együttvéve érthetővé teszi, hogy a magyar felvilágosodás évtizedeiben miért került olyan erőteljesen az előtérbe a nemzeti nyelv ügye. A század végére kialakult felfogás szerint nem csupán a nemzet bol- dogságánk és külföldi jó hírének feltétele a nemzeti nyelv megőrzése és pallérozása, hanem pusztá létének is; ezért tulajdonítottak olyan tragi- kus jelentőséget a nemzeti nyelv romlásának, ezért kapcsolták össze vele - mindenekelőtt Pétzeli, de mások is⁵⁴ - már Herder előtt a nemzetihalál gondolatát. Világos a nyelv eszköz volta a nemzeti lét minőségét a kor értékrendje szerint elsősorban meghatározó tudományokhoz való viszonyában is; úgy is fogalmazhatnánk tehát, hogy a nyelvvel való foglalkozást a 18. század utolsó évtizedeiben praktikus megfontolások motiválták. De vajon milyen viszonyban állt egymással a nyelv és a költészet? Első pillanatban arra gondolhatnánk, hogy a helyzet e téren is hasonló: a nyelv a költé- szet létrehozásának is eszköze csupán. A korabeli forrásokból azonban összetettebb kép bontakozik ki előttünk: a kortársak közül igen sokan vélték úgy, hogy a költészet, gyönyörködtető voltánál fogva, visszahathat az anyanyelv helyzetére, alkalmas **eszköz** lehet annak terjesztésére és pallérozására. "Olvassuk tsak meg B. S. Kassandráját, Mármonteljét, és erköltsi leveleit, majd meg fogjuk tapasztalni, mennyit tehet egy jó ma- gyar penna. Itt, és nem a' mélylétes tudományokon kell a' nyelvnek míve- lését kezdeni." - fogalmazott Decsy Sámuel,⁵⁵ s a nyelv pallérozásának egyik eszközeként foglalkozott a költészetrel Vályi András is 1791-es röpiratában.⁵⁶ A nyelv és a költészet közötti viszonyt tehát alapvetően az utóbbi gyönyörködtető volta határozta meg, s tette összetettebbé a nyelv és a tudományok közötti viszonyt.

Mihály Szajbély

**Die Muttersprache in der utilitarischen Weltanschauung
der ungarischen Sprachneuerung des
18. Jahrhunderts**

Das Sprachprogramm der ungarischen Aufklärung wurde in klassischer Form von György Bessenyei in seinen Flugblättern formuliert, wobei dies nicht bedeuten will, dass die Wichtigkeit der Ungarischsprachigkeit von ihm als erster erkannt wurde. Nach den Bestrebungen der bewussten Sprachpflege im 17. Jh., die zwar entfernt, aber nach Beweis einiger Vorworte am Ende des 18. Jh-s doch noch nicht vergessen waren, stossen wir in der ersten-Hälfte des 18. Jh-s auf Vorworte und Privatbriefe, die bezeugen, dass das Problem der Muttersprache schon vor Bessenyei bekannt war (Csuzy, Bertalanffi, P. Sartori, Tordai usw.). In diesen Quellen tauchen schon viele Elemente aus Bessenyeis Programm auf. Die Mehrheit der von Bessenyei zu einem zusammenhängenden Programm aufgebauten und ergänzten Gedanken blieb in den letzten zwei Jahrzehnten des 18. Jh-s unverändert lebendig. Als Erzfeind galt weiterhin die lateinische Sprache. In der Sprache sah man immer noch hauptsächlich ein **Mittel** zur Entwicklung der nationalen Wissenschaften, zur Erzielung des nationalen Wohls.

Einige Denker (Pétzeli usw.) haben zwar die Erhaltung der Nationalsprache und die der nationalen Existenz gleichgestellt, die **Qualität** der nationalen Existenz hängt aber auch ihrer Meinung nach vom Entwicklungsstand der nationalen Wissenschaften, der Literatur ab; letztendlich sind sie also auch an die praktischen Erwägungen geraten.

Jegyzetek

1. Bessenyei, **MAGYARSÁG**; in **Magyar Irodalmi Ritkaságok XVI.** szerk. Vajthó László, Bp. é.n.

2. Bíró Ferenc, **A fiatal Bessenyei és íróbarátai** Bp. 1976.; **A felvilágosodáskori magyar irodalom értelmezéséhez**, in ItK. 1979. 316-328.
3. Bíró Ferenc, **Nemzet, nyelv, irodalom. Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához**. in ItK. 1984. 558-578.
4. Simai Ödön, **Nyelvújítók a 17. század közepén**, in **Magyar Nyelv** 1908. 12-19., 108-114.
5. Apáczai Csere János, **Magyar enciklopédia I-II.** szerk. Lázár György, Bp. 1959. V.ö.: Korniss Gyula, **A magyar bölcséleti műnyelv fejlődése**, in **Magyar Nyelv** 1907. 97-104., 145-153., Bán Imre, **Apáczai Csere János**, Bp. 1958. 356-389.
6. H. n. 1796.
7. **Phisico-Theológia, azaz ... írta Derhán Viliám, ... fordította Segesvári István**, Bécs 1793.
8. Pozsony, 1724.
9. **Keresztván Böltsesség, avagy ... Nagyszombat 1754.** 299.
10. i. m. 224.
11. i. m. 224-25.
12. Figyelő, 1876. 175-176.
13. Eger, 1772.
14. **Svétziai Grófné G⁺⁺⁺né Aszszony élete**, Kolozsvár 1772.
15. **Magyarság**, id. kiad. 17.
16. Kolozsvár 1773.
17. Blackall, E.A., **Die Entwicklung des Deutschen zur Literatursprache. 1700-1775.**, Stuttgart, 1966. 8-9.
18. Takáts Sándor, **Egy elfeledett nyelvújító**, in **Magyar Nyelvőr** 1901. 421-426., 471-476.
19. **Művelődés a XVIII. századi Magyarországon**, Bp. 1980.
20. Bécs, 1790. 82.
21. in **Batsányi Összes Művei**, sajtó alá rendezte Keresztúry Dezső és Tarnai Andor, II. köt. Bp. 19., 201-203.
22. Gáti István (Vedres István), **A magyar nyelvnek a magyar hazában való szükséges voltát tárgyaló elmékedések**, Bécs, 1790. Előszó.
23. i. m. 24.
24. **A védelmeztetett Magyar Nyelv, vagyis a' Deákság mennyire szükséges voltáról való kettős-beszélgetés**, Bécs 1790.
25. **Virág Szó-Tár**, Pest 1791.
26. **Új deák rudimenta, vagy-is ... Győr 1794.** XXVI.

27. Pannónia Féniksz, avagy ... Bécs 1790. 48.
28. i. m. 51.
29. i. m. 37.
30. Mindenés Gyűjtemény III. 222.
31. Méhi gazdaság, Győr 1786.
32. Vélekedés, melyet a' Magyar nyelv eránt ország eleibe tétetett tudós kérdésekre rövid és együgyű felületül adott, Pest, 1806.
33. Magyarság, id. kiad. B. 13.
34. Bécs, 1788.
35. Némedi Lajos: Ki írta a Jámbor Szándékot?, in ItK. 1980. 125-136.
36. Jakab Elek, Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság, Bp. 1884.; Császár Elemér, Bessenyei akadémiai törekvései. Bp. 1910.; Hofbauer László, Az erdélyi akadémiai mozgalmak története a legrégebb időktől az impérium változásáig, Bp. 1936.; Jancsó Elemér, Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai, Bukarest, 1955.; R. Várkonyi Ágnes, A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása, in A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada, főszerk. Pach Zsigmond Pál, Bp. 1975. 9-29.; Kosáry, i. m.
37. Bánóczi József, Révai Miklós élete és munkái, Bp. 1879.
38. Barátságos oktatás, Pozsony/Buda 1783, előszó.
39. i. m. 171.
40. Összes művei, id.kiad. II.köt. 97.
41. Debrecen, 1795. XXIII.
42. Tarnai Andor, Magyar jakobinusok, Bonapartisták és nyelvújítók, in It 1972. 383-396. Kosáry, i.m. 307-309.; Csetri Lajos, Kazinczy és a nyelvújítás (Kézirat).
43. Győr, 1790.
44. Összes művei, id.kiad. II.köt. 94-95.
45. A görög nyelv első kezdete, Győr, 1794. XVI.
46. Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790-1848., Bp. 1926. 32-61.
47. Nemzeti nyelv, irodalom. Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához, in. ItK. 1984. 558-578.
48. Bécs, 1790. 13.
49. i. m. 41.
50. Összes művei, id. kiad. II.köt. 163.

51. KAZ. Lev. II. 45.
52. ItK. 1984. 558-578.
53. **A' Magyar Polgárok törvénye** szerint való rendes örökösse, Pest 1799.
54. Bíró Ferenc: **A Mindenes Gyűjtemény (1789-1792.) szerkesztőjének nyelv- és irodalomszemléletéhez**, in *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* Tom. II.; Szeged 1962.
55. i. m. 52.
56. **A magyar nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd**, Buda 1791.